

Research Paper

Political and religious influence and its reflection in the architectural and historiographical space (with emphasis on the Khaljis of Delhi and the Sufis)

Mojtaba Eskandari Kataki³, Faizollah Boushasb Goshesh^{*2}, Naser Jadidi³

1. PhD student, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
2. Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran
1. Associate Professor, Department of History, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

ARTICLE INFO

PP: 641-662

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Khaljis of Delhi Chishti Sufis Suhrawardi Sufis Islamic architecture of the Khalji period Monarchy and religion*

Abstract

The Khalji period in Delhi (13th century CE) witnessed significant political and cultural transformations, with the role of the Chishti and Suhrawardi Sufis being particularly prominent. This study examines the relationships between the Khalji dynasty and the Sufis, focusing on their influence on royal legitimacy and governance policies. It also considers the territorial extent of Khalji rule in Delhi and surrounding areas, alongside an analysis of the city's boundaries. Part of the research is dedicated to the architectural monuments of this period, reflecting the impact of religious, political, and cultural interactions on urban structure and architectural design. The findings indicate that the interaction between the ruling dynasty and the Sufis not only strengthened political authority but also led to the emergence of distinctive architectural symbols and spaces that embody the coexistence of religion and governance during this historical period.

Citation: Boushasb Goshesh, F., Jadidi, N. and Eskandari Kataki, M.(2024). **Political and religious influence and its reflection in the architectural and historiographical space (with emphasis on the Khaljis of Delhi and the Sufis)**. *Geography (Regional Planning)*, 14(55),641-662

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.557810.4362](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.557810.4362)

* **Corresponding author:** Faizollah Boushasb Goshesh, **Email:** f.boushasb@yahoo.com

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The Khalji dynasty's rule in Delhi during the 13th century marks one of the most significant periods in the political and cultural history of India. This era witnessed profound transformations in governmental structures, power relations, and cultural interactions, with Sufi orders—particularly the Chishti and Suhrawardi traditions—playing a prominent role. The Sufis were not only regarded as spiritual and religious leaders but also contributed to legitimizing royal authority and shaping state policies. At the same time, the architecture of the Khalji period reflected the political, cultural, and religious interactions of the time, leaving behind enduring monuments that testify to the power and artistic sensibility of the era. Examining the territorial influence of the Khaljis in Delhi and analyzing the architectural remains of this period provides valuable insight into the intricate relationship between governance, religion, and culture.

Methodology

This study, through an analysis of historical sources and architectural research, examines the extent of the Khalji dynasty's influence, the role of Sufis in political legitimacy and state policymaking, and the reflection of these interactions in the urban fabric and architectural heritage. The findings are expected to fill existing gaps in previous scholarship and provide a comprehensive picture of the interplay between religion, politics, and culture in Delhi during the Khalji rule.

Results and Discussion

The study of the Khalji dynasty's rule in Delhi reveals that the relationship between the royal dynasty and the Chishti and Suhrawardi Sufi orders played a central role in consolidating political power and shaping the city's cultural and urban structure. The Sufis not only functioned as religious leaders but also, through their support and cooperation with the state, strengthened the legitimacy of the monarchy and expanded their spiritual influence within society. This collaboration and mutual interaction enabled the Sufis—

particularly in the cultural and social spheres—to become influential actors in state policies, extending their role beyond purely spiritual boundaries.

An analysis of the Khalji sphere of influence and the surviving architectural monuments from this period demonstrates that the interaction between religion and governance found tangible expression in urban spaces and architectural design. Architectural works, minarets, mosques, and religious complexes were not merely aesthetic creations but also conveyed political and cultural messages, symbolically and practically reflecting the coexistence of religion and power. These spaces and symbols, beyond their religious functions, signified governmental authority and legitimacy among both the populace and religious institutions.

Conclusion

The findings of this study emphasize that the Chishti and Suhrawardi Sufis, despite their spiritual nature, played a significant role in the political and cultural spheres during the Khalji period. Their interaction with the royal dynasty led to the emergence of distinctive architectural symbols and specific patterns of urban spatial organization that shaped the identity of the era and served as tangible expressions of the relationship between religion and power in 13th-century Delhi. The study demonstrates that a comprehensive understanding of Delhi's social and cultural history cannot be achieved by examining political and religious aspects separately; rather, it requires attention to the intersection of religion, politics, and culture.

Overall, through an analysis of historical sources and architectural studies, this research presents an integrated and interdisciplinary picture of the coexistence of religion, power, and culture during the Khalji period. The results can serve as a foundation for future studies in the fields of political and social history, Islamic art, and historical urbanism, offering valuable insight into the role of religious institutions in shaping politics, culture, and urban space in comparable historical contexts.

References

2. Ahmad ibn Muhammad Muqim Haravi. (1927–1935). *Tabaqat-i Akbari* (B. D. & M. H. Husain, Eds.). Calcutta.
3. Ahmad, ‘Aziz. (1987). *History of Islamic Thought in India* (N. Lotfi & M. J. Yahaghi, Trans.). Tehran: Keyhan.
4. Allah Diya Chishti. (2006). *Sir al-Aqtab* (M. Sarvar Moulai, Ed.). Tehran: Elm.
5. Amir Khusrau. (1933). *Tughluq-nama* (S. H. Faridabadi, Ed.). Deccan.
6. Amir Khusrau. (1948). *Mathnawi Nuh Sipih* (Wahid Mirza, Ed.). Calcutta.
7. Amir Khusrau. (1954). *Miftah al-Futuh*. Aligarh: Muslim University Historical Section.
8. Amir Khusrau. (1976). *Khazain al-Futuh* (M. Wahid Mirza, Ed.). Lahore.
9. Anjum, T. (2005). *Chishtia Silsilah and the Delhi Sultanate: A study of their relationship during 13th and 14th centuries*. Islamabad: Department of History, Quaid-i-Azam University.
10. Aria, Gholam-Ali. (1986). *The Chishti Order in India and Pakistan and Its Contributions to Islamic and Iranian Culture*. Tehran: Zavvari Bookstore.
11. Asher, C. B. (2008). *Architecture of Mughal India*. In C. B. Asher (Ed.), *The New Cambridge History of India, I:4*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Askari, H. (1975). *Khusrau’s works as sources of social history*. In *Memorial Volume Amir Khusrau*. New Delhi.
13. Badauni, ‘Abd al-Qadir. (2000). *Muntakhab al-Tawarikh* (A. ‘Ali & T. Subhani, Eds.). Tehran: Society for Cultural Works and Distinguished Figures.
14. Baghdadi, Abu Mansur ‘Abd al-Qahir. (1965). *Al-Farq bayn al-Firaq* (M. Javad Mashkur, Trans.). Tehran: Amir Kabir.
15. Bakri, Muhammad Ma’soum. (2003). *Tarikh-i Sind (Ma’sumi)* (Umar bin Muhammad Daudpota, Ed.). Tehran: Asatir.
16. Barani, Ziya al-Din. (1862). *Tarikh-i Firozshahi* (S. Ahmad Khan, Ed.). Calcutta: Asiatic Society of Bengal.
17. Basworth, Edmund Clive. (2002). *Islamic Dynasties*. Tehran: Institute for Cultural and Social Studies.
18. Bloom, J. M. (2018). *The Minaret*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
19. Bulaq Dehlavi, Muhammad. (1997). *Matlub al-Talibin* (Nekhat Abid Hosseini, Ed.). Doctoral dissertation, University of Tehran.
20. Burton-Page, J. (1991). *Dihli*. In B. Lewis, Ch. Pellat, & J. Schacht (Eds.), *The Encyclopaedia of Islam* (New ed., Vol. II). Leiden: E. J. Brill.
21. Chishti, Diya ibn ‘Abd al-Rahim. (1913). *Sir al-Aqtab*. Lucknow: Munshi Nawal Kishore Press.
22. Chishti Dehlavi, Aftab. (1905/1323 AH). *Tuhfat al-Abrar*. Lahore: Maktaba al-Nabuwiyah.
23. Digby, S. (1990). *The Sufi Shaykh and the Sultan: A conflict of claims to authority in medieval India*. Iran, 28, [pp. not specified].
24. Farashta, Muhammad Qasim Astrabadi. (1999). *Tarikh-i Farishta* (M. R. Nasiri, Ed.). Tehran: Society for Cultural Works and Distinguished Figures.
25. Ghousi Shattari, Muhammad. (1994). *Gulzar-i Abrar* (M. Zaki, Ed.). Patna: Oriental Public Library.
26. Hambly, G., & Asher, C. B. (2011). *Delhi Sultanate*. In *Encyclopaedia Iranica*.
27. Hanfee, A. A. (1975). *The historian in Khusrau*. In *Memorial Volume Amir Khusrau*. New Delhi.
28. Hardy, P. (1997). *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*. London.
29. Hashemi, Hamid Allah Shah. (2000). *Ahwal wa Asar-i Baha al-Din Zakariya Multani*. Lahore: Zahid Bashir Printers.
30. Hiravi, Nizam al-Din Ahmad. (n.d.). *Tabaqat-i Akbari*. Calcutta: Asiatic Society of Bengal.
31. Ikram, S. M. (1995). *History of Muslim Civilisation in India and Pakistan (93–1856 A.D.)*. Karachi: Royal Book Company.
32. Jama’li Dehlavi, Hamid ibn Fadl Allah. (1893/1311 AH). *Siyar al-‘Arifin*. Delhi: Ridawi Press.
33. Lane-Poole, S. (1887). *The Coins of the Sultans of Delhi in the British Museum*. London.
34. Mir Khord, Muhammad ibn Mubarak ‘Alawi Kirmani. (1978). *Siyar al-Awliya*. Lahore: Islamic Publishing House.
35. Munshi, R. N. (1911). *The History of the Qutb Minar (Delhi)*. Bombay.
36. Nizami, Khaliq Ahmad. (1981). *Sultanate of Delhi and Its Religious Inclinations*. Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delhi.
37. Porjafar, M. R., Beqa’i, P., & ‘Ali Porjafar. (n.d.). *Architecture and Urbanism during the Islamic Period in India*. [Publisher not specified].
38. Rizvi, S. A. A. (1986). *A History of Sufism in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers.

39. Roy, S. (1967). The Khalji dynasty. In R. C. Majumdar (Ed.), *The Delhi Sultanate*. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
40. Samsam al-Dawlah Shah Nawaz Khan. (1888–1891). *Ma'asir al-Umara*. Calcutta.
41. Schimmel, A. (1989). The rise and endurance of Islam in India (H. Alhoti, Trans.). *Keyhan Andisheh*, June–July.
42. Shafiee, Tofiq. (1998). *A View on the History of Persian Literature in India*. Tehran: Council for the Promotion of Persian Language and Literature.
43. Shirazi, S., & Ma'sumi, M. (2013). Relations between the Delhi Sultans and the Abbasid Caliphs. *Journal of Islamic History and Civilization*, 15, 1–20.
44. Tabrizi, Abu'l-Majd Muhammad ibn Mas'ud. (2002). *Safinah-i Tabriz* (Facsimile edition of the manuscript in the Library of the Islamic Consultative Assembly). Tehran: University Publishing Center.
45. Taneja, A. (2003). *Sufi Cults and the Evolution of Medieval Indian Culture*. New Delhi: Northern Book Center.
46. Thomas, E. (1981). *The Chronicles of the Pathan Kings of Delhi*. Amsterdam.
47. Wahid Mirza, M. (1935). *The Life and Works of Amir Khusrau*. Calcutta: Baptist Mission Press.
48. Wheeler, J. T. (1975). *India under the Muslim Rule: Political, Historical and Social Integration*. Delhi.
49. Yahya ibn Ahmad Sirhindi. (1931). *Tarikh-i Mubarakshahi* (M. H. Husain, Ed.). Calcutta.

مقاله پژوهشی

نفوذ سیاسی و مذهبی و بازتاب آن در فضای معماری و تاریخ‌نگاری (با تأکید بر خلیجیان دهلی و صوفیان)

مجتبی اسکندری کتکی - دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

فیض الله بوشاسب گوشه* - دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

ناصر جدیدی - دانشیار گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>دوره خلافت خلیجیان در دهلی (قرن ۱۳ میلادی) شاهد تحولات سیاسی و فرهنگی مهمی بود که نقش صوفیان چشتی و سهروردیه در آن برجسته است. این مقاله به بررسی روابط میان سلسله خلجی و صوفیان، به ویژه تأثیر آنان بر مشروعیت سلطنت و سیاست‌های حکومتی می‌پردازد. همچنین، محدوده نفوذ خلیجیان در دهلی و مناطق اطراف، همراه با تحلیل حدود و ثغور شهر، مورد توجه قرار گرفته است. بخشی از مطالعه به معرفی آثار معماری برجای‌مانده از این دوره اختصاص دارد که نشان‌دهنده تأثیر تعاملات مذهبی، سیاسی و فرهنگی بر ساختار شهری و طراحی معماری است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعامل میان سلسله سلطنتی و صوفیان نه تنها به تحکیم قدرت سیاسی کمک کرده، بلکه به ظهور نمادها و فضاهای معماری ویژه‌ای منجر شده است که بازتاب‌دهنده همزیستی دین و حکومت در این دوره تاریخی است.</p>	<p>شماره صفحات: ۶۴۱-۶۶۲</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>

واژه‌های کلیدی:

خلیجیان دهلی، صوفیان چشتی، صوفیان سهروردیه، معماری اسلامی دوره خلجی، سلطنت و دین

استناد: بوشاسب گوشه، فیض الله، جدیدی، ناصر و اسکندری کتکی، مجتبی. (۱۴۰۳). نفوذ سیاسی و مذهبی و بازتاب آن در فضای معماری و تاریخ‌نگاری (با تأکید بر خلیجیان دهلی و صوفیان). فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۴(۵۵)، ۶۴۱-۶۶۲

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.557810.4362

مقدمه

دوره خلافت خلجیان در دهلی (قرن ۱۳ میلادی) یکی از مقاطع مهم تاریخ سیاسی و فرهنگی هند به شمار می‌رود. این دوره شاهد تحولات عمیق در ساختار حکومتی، روابط قدرت و تعاملات فرهنگی بود که نقش صوفیان، به‌ویژه سلسله‌های چشتی و سهروردیه در آن برجسته است. صوفیان نه تنها به عنوان رهبران مذهبی و معنوی شناخته می‌شدند، بلکه در تثبیت مشروعیت سلطنتی و شکل‌دهی سیاست‌های حکومتی نیز مؤثر بودند. همزمان، معماری دوره خلجی بازتاب‌دهنده تعاملات سیاسی، فرهنگی و مذهبی بوده و یادگارهایی از قدرت و ذوق هنری این دوره را به جای گذاشته است. بررسی محدوده نفوذ خلجیان در دهلی و تحلیل آثار معماری این دوره، دریچه‌ای به درک عمیق‌تر از پیوند میان حکومت، دین و فرهنگ ارائه می‌دهد.

بیان مسئله

دوره خلافت خلجیان در دهلی (قرن ۱۳ میلادی) یکی از مقاطع کلیدی تاریخ سیاسی و فرهنگی هند است که تعامل میان سلطنت و نهادهای مذهبی در آن بسیار برجسته بوده است. صوفیان چشتی و سهروردیه، به عنوان رهبران معنوی و فرهنگی، نه تنها جامعه مذهبی را هدایت می‌کردند، بلکه در تثبیت مشروعیت سلطنت و شکل‌دهی سیاست‌های حکومتی نیز نقش مهمی ایفا می‌کردند. با وجود اهمیت این ارتباط، پژوهش‌های موجود عمدتاً به جنبه‌های سیاسی یا مذهبی به طور جداگانه پرداخته‌اند و تحلیل جامع تعامل میان صوفیان و حکومت، به ویژه تأثیر آن بر معماری و توسعه شهری، هنوز محدود است.

سوال اصلی تحقیق این است که: «چگونه روابط میان صوفیان چشتی و سهروردیه با سلسله خلجیان، مشروعیت سلطنت و سیاست‌های حکومتی را تحت تأثیر قرار داده و بازتاب این تعامل در معماری و ساختار شهری دوره خلجی چگونه بوده است؟» بر اساس این سوال، فرضیه تحقیق این است که: «تعامل صوفیان چشتی و سهروردیه با خلجیان نه تنها به تثبیت قدرت سیاسی کمک کرده، بلکه منجر به ظهور نمادها و فضاهای معماری و شهری ویژه‌ای شده است که نشان‌دهنده همزیستی دین و حکومت در دهلی این دوره تاریخی است.»

این پژوهش با تحلیل منابع تاریخی و مطالعات معماری، به بررسی محدوده نفوذ خلجیان، نقش صوفیان در مشروعیت سیاسی و سیاست‌گذاری حکومت و بازتاب این تعاملات در فضای شهری و آثار معماری می‌پردازد. انتظار می‌رود یافته‌ها شکاف موجود در مطالعات پیشین را پر کرده و تصویری جامع از تعامل دین، سیاست و فرهنگ در دهلی دوره خلافت خلجی ارائه دهد.

اهداف تحقیق

هدف کلی این پژوهش، بررسی نقش صوفیان چشتی و سهروردیه در تعامل با سلسله خلجیان در دهلی و بازتاب این تعاملات در سیاست، مشروعیت سلطنت و معماری شهری است. اهداف جزئی تحقیق عبارتند از:

۱. تحلیل روابط سیاسی و فرهنگی میان سلسله خلجی و صوفیان چشتی و سهروردیه.
۲. بررسی تأثیر صوفیان بر تثبیت مشروعیت سلطنت و سیاست‌های حکومتی.
۳. مطالعه محدوده نفوذ خلجیان در دهلی و مناطق اطراف و تحلیل ساختار شهری در این دوره.
۴. معرفی و تحلیل آثار معماری دوره خلجی و بازتاب تعامل دین، فرهنگ و حکومت در آن‌ها.
۵. ارائه تصویری جامع از همزیستی دین، سیاست و فرهنگ در دهلی قرن ۱۳ میلادی.

ضرورت انجام تحقیق

با وجود اهمیت دوره خلجیان در تاریخ سیاسی و فرهنگی دهلی، مطالعات موجود عمدتاً به جنبه‌های سیاسی یا مذهبی به طور جداگانه پرداخته‌اند و تعامل میان صوفیان و حکومت و تأثیر آن بر معماری و توسعه شهری کمتر مورد بررسی قرار گرفته است. انجام این تحقیق ضرورت دارد زیرا:

- به درک نقش صوفیان در تثبیت قدرت سیاسی و مشروعیت سلطنت کمک می‌کند.
- به تحلیل تعامل دین و حکومت در شکل‌دهی به فضای شهری و معماری می‌پردازد.
- شکاف موجود در مطالعات تاریخی و معماری دوره خلجی را پر می‌کند.
- تصویری جامع و میان‌رشته‌ای از فرهنگ، سیاست و دین در دهلی این دوره ارائه می‌دهد که می‌تواند مبنای تحقیقات بعدی در تاریخ، مطالعات شهری و هنر اسلامی باشد.

خلجیان (۶۸۹-۷۲۰ ه ق / ۱۲۹۰-۱۳۲۰ م)

در مورد خَلجیان و اصل‌ونسب آنان دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد، اما بنا بر شواهد تاریخی، این سلسله از سلاطین مسلمان دهلی، از تبار قبیلهی تُرک خلج بودند. برخی مورخان، نسب آنان را به قالیج‌خان، داماد چنگیزخان، رسانده‌اند. هندوشاه استرآبادی می‌نویسد: «پدر سلطان جلال‌الدین خلجی دهلوی و پدر سلطان محمود خلجی از نبایر قالیج‌خان هستند، اما تحریف یافته و به کثرت استعمال خلج گشتند» (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۱۶).

سلسله خلجیان از سال ۶۸۹ تا ۷۲۰ هجری قمری بر هند فرمان راند. مؤسس آن، **جلال‌الدین فیروزشاه خلجی**، در سال ۶۸۹ هق با قتل معزالدین کیقباد به قدرت رسید و بدین‌سان سلطنت از ترکان به خلجیان منتقل شد (حسینی، ۱۳۷۹: ۲۷۴؛ بکری، ۱۳۸۲: ۴۳). او حکومت خود را با مدارا آغاز کرد، چتر سفید سلطنت را به‌عنوان نشان پادشاهی برگزید، مناصب حکومتی را میان خویشاوندان تقسیم کرد و شهر دهلی را گسترش داد (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۱۷).

از رویدادهای مهم دوران او، شورش ملک جهجو با حمایت امیرعلی حاتم‌خان بود که سرکوب شد و شورشیان پس از بخشش به مولتان فرستاده شدند (بدائونی، ۱۳۷۹: ۱۱۶). در سال ۶۹۱ هق، مغولان به هند تاختند، اما جلال‌الدین در برآم آنان را شکست داد و سپس با ایشان صلح کرد. او پس از پیروزی، از علما خواست وی را «مجاهد فی سبیل‌الله» بنامند، ولی با تأمل از پذیرش این عنوان خودداری کرد (حسینی، ۱۳۷۹: ۲۷۳).

در سال ۶۹۲ هق، جلال‌الدین به مندور و جهان لشکر کشید. در همین زمان، داماد و برادرزاده‌اش علاء‌الدین خلجی نیز فتوحات مهمی داشت. اما در پی اختلافات قدرت، علاء‌الدین با همکاری الماس‌بیگ، در ۱۷ رمضان ۶۹۵ هق جلال‌الدین را به قتل رساند و خود به سلطنت رسید؛ همسر و فرزند جلال‌الدین به مولتان تبعید شدند (بکری، ۱۳۸۲: ۴۲).

علاء‌الدین محمدشاه خلجی، ملقب به «اسکندر ثانی»، در آغاز حکومت، امرا را به مناصب گمارد و بازماندگان جلال‌الدین را از میان برداشت. وی امپراتوری دهلی را گسترش داد و سلطه خود را بر گجرات، راجستان، دکن و جنوب هند استوار ساخت. اصلاحات مالی او شامل تثبیت نظام مالیات زمین و اختصاص نیمی از محصول مناطق حاصلخیز شمالی به حکومت بود. او نخبگان محلی را از امتیازاتشان محروم و زمین‌هایشان را مصادره کرد و نظارت مستقیم بر بازار دهلی برقرار نمود (جوزجانی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۹۷).

از مهم‌ترین رخدادهای دوران او، حملات مکرر مغولان به هند بود. نخستین حمله در سال ۶۹۶ هق به فرمان داوودخان صورت گرفت که سپاه علاء‌الدین در لاهور آنان را شکست داد (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۵۷-۳۵۸). در حمله بعدی در سال ۶۹۷ هق، مغولان سیوستان را گرفتند و به دهلی تاختند، اما شکست خوردند و در این نبرد، ظفرخان، یکی از سرداران دلیر دربار، کشته شد (همان، ج ۱: ۳۵۸-۳۶۳؛ بکری، ۱۳۸۲: ۴۳-۴۵).

علاء‌الدین در پی گسترش قدرت خود، سرزمین‌های شمال و جنوب هند، از جمله گجرات و دکن، را فتح کرد و برای تثبیت اقتدار، شبکه‌ای گسترده از جاسوسان ایجاد نمود تا اخبار سراسر قلمرو به او برسد (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۶۹). حکومت او با ایجاد امنیت، موجب رونق تجارت شد، چنان‌که فرشته می‌نویسد: «راه‌های تمامی ممالک محروسه امن شده و سوداگران زر و جواهر شب‌ها بی‌رفیق و قافله تردد می‌کردند» (هندوشاه، ۱۳۷۳: ۳۷۳).

در سال ۶۹۹ هـ.ق، رتتهنبور فتح شد و پس از آن مغولان دیگر توانی برای هجوم به هند نداشتند (برنی، ص ۲۷۷-۲۷۸؛ اکرام، ص ۹۳-۹۴). در ادامه، علاءالدین مناطق دکن از جمله سیوانه، جالور، ورنگل و تلنگ را نیز به تصرف درآورد (فرشته، ج ۱: ۳۹۴-۳۹۹؛ هروی، ج ۱: ۱۴۱-۱۶۷).

در اواخر سلطنت، توطئه‌ی نومسلمانان مغول سرکوب شد. سلطان که به بیماری استسقا مبتلا شده بود، تحت نفوذ ملک کافور قرار گرفت. ملک کافور برخی از شاهزادگان را کشت و در پی شورش‌های گجرات و دکن، علاءالدین در شوال ۷۱۶ هـ.ق درگذشت و گفته‌اند به‌دست او مسموم شد (برنی، ص ۳۶۷-۳۷۲؛ فرشته، ج ۱: ۴۱۵-۴۱۷).

پس از مرگش، هرج‌ومرج پدید آمد. ابتدا پسرش شهاب‌الدین عمر با نیابت ملک کافور بر تخت نشست، اما امیران ملک کافور را کشتند و مبارک‌خان، پسر دیگر علاءالدین، با لقب قطب‌الدین مبارک‌شاه در ۸ محرم ۷۱۷ هـ.ق سلطنت یافت (هندوشاه استرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۱۸-۴۲۰). او در آغاز، زندانیان را آزاد و مالیات‌های سنگین را لغو کرد، اما به‌تدریج در فساد و بی‌عدالتی غرق شد و به خسروخان گجراتی قدرت بسیار داد. خسروخان در سال ۷۲۰ هـ.ق او را کشت و خود با لقب ناصرالدین به سلطنت رسید، ولی اندکی بعد به‌دست غیاث‌الدین تغلق‌شاه از میان رفت و سلطنت خلجیان پایان یافت (برنی، ص ۳۹۴-۴۰۹؛ فرشته، ج ۱: ۴۲۳-۴۳۷؛ طباطبائی، ج ۱: ۱۲۰-۱۲۲).

خاندان خلجی از امیران غوری بودند و در گسترش اسلام در شبه‌قاره نقش مؤثری داشتند. جلال‌الدین نخستین کسی بود که اسلام را به مناطق شرقی هند و بنگال رساند، و علاءالدین با دفع حملات مغول و فتوحات گسترده در جنوب هند، نفوذ سیاسی و مذهبی مسلمانان را گسترش داد (باسورث، ۱۳۷۱: ۲۷۹-۲۸۲).

دوره سلطنت علاءالدین خلجی عصر شکوفایی علم و دین در هند بود. دربار او محل حضور علمای بزرگی چون شیخ‌الاسلام نظام‌الدین اولیاء، فریدالدین، رکن‌الدین و سید تاج‌الدین بود و علوم اسلامی در این دوره به سطحی هم‌تراز با سایر مراکز جهان اسلام رسید (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۲۲۶-۲۲۹).

به‌طور کلی، دوران علاءالدین خلجی اوج اقتدار سیاسی و اقتصادی سلسله خلجیان به‌شمار می‌آید. او با ایجاد دستگاه اطلاعاتی نیرومند، سرکوب مخالفان، اصلاحات مالی و نظامی و تأمین امنیت راه‌ها، توانست پایه‌های حکومت خود را استوار و هند را از تهاجمات خارجی مصون سازد.

-روابط صوفیان چشتی و سهروردی با سلاطین خلجی

در دوره سلاطین خلجی، صوفیان، به ویژه چشتیه، نقش برجسته‌ای در عرصه سیاسی و مذهبی هند ایفا کردند. با گسترش طریقت چشتیه در این دوره، نسبت به آنان سوءظن نیز وجود داشت؛ برای نمونه، محمد بن تغلق با وجود احترام به صوفیان و زیارت قبور معین‌الدین چشتی و سالار مسعود، از نفوذ روزافزون چشتیه بیمناک بود (بغدادی، ۱۳۴۴: ۶۵-۷۰؛ شیمل، ۱۳۶۸: ۶۵).

نظام‌الدین اولیاء، مشهور به «سلطان‌المشایخ»، در زمان علاءالدین و قطب‌الدین خلجی، با اعطای خلافت‌نامه و افزایش پذیرش مریدان، طریقت چشتیه را به قدرتی سیاسی و اقتصادی تبدیل کرد و این امر روابط میان دربار و مشایخ چشتیه را تحت تأثیر قرار داد (الله دیه، ۱۳۸۳: ۱۸۲؛ محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۲۳۸). عدم پذیرش رفت‌وآمد به دربار توسط نظام‌الدین اولیاء و واکنش خلیفه وی نسبت به ادعاهایی چون ایجاد دین جدید توسط علاءالدین و محمد بن تغلق، علاوه بر افزایش محبوبیت مردمی، باعث تنش‌هایی با دربار شد.

در دوران علاءالدین خلجی، صوفیان چشتیه به رقیبی برای علمای سنتی تبدیل شدند. علاءالدین با برقراری رابطه نزدیک با چشتی‌ها، توانست قدرت علما و اشراف ترک را کاهش داده و مسلمانان بومی هند را وارد دستگاه حکومتی نماید. در دوران تغلقیان، علمای سهروردیه آئین‌های مذهبی چشتی‌ها، مانند «سمع» (مراسم مذهبی همراه با موسیقی)، را باطل اعلام کردند. نمونه‌ای از تنش میان صوفیان و دربار، قتل سیدی موله بود؛ علی‌رغم تذکرات شیخ فریدالدین گنج‌شکر، خانقاه وی محل تجمع فرماندهان نظامی شده بود و این امر به مخالفت و خشونت انجامید (بولاق دهلوی، ۱۳۷۶: ۱۰۳-۱۰۴).

مشایخ چشتیه، برای حفظ جان خود، معمولاً از هم‌نشینی با حکام و امرا پرهیز می‌کردند و این اصل را به پیروان خود توصیه می‌کردند. قتل سیدی موله در دوران سلطان جلال‌الدین خلجی نمونه‌ای از رعایت نکردن این اصل بود. با توجه به نفوذ دینی گسترده صوفیان، سلاطین

مسلمان هند مجبور بودند برای محدود کردن قدرت آنان اقداماتی انجام دهند؛ از جمله استفاده از مشایخ سایر طریقت‌ها برای تعادل قدرت در پایتخت (عفیف، ۱۳۸۵: ۳۷).

به طور کلی، نقش مذهبی و معنوی صوفیان در هند و نفوذ آنان که محدود به مسلمانان نبود، موجب شد سلاطین اقدامات متعددی برای کنترل قدرت صوفیان انجام دهند. قدرت‌گیری مشایخ چشتیه، به ویژه در دوره نظام‌الدین اولیاء، و پذیرش مریدان، به افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی آنان منجر شد و واکنش حکومت را برانگیخت. هر بار که اختلافی میان سلطان و صوفیان رخ می‌داد، واکنش حکومت شدید بود و اقداماتی چون از میان برداشتن پیروان یا رقبا برای کاهش نفوذ آنان صورت می‌گرفت (بدائونی، ج ۱، ص ۱۴۵؛ محدث دهلوی، ص ۳۳۸؛ فرشته، ج ۱، ص ۳۶۴).

سلاطین خلجی راهکارهایی برای مقابله با قدرت نظام‌الدین اولیاء اندیشیدند. در دوره علائی، دستور قطع روابط مالی درباریان و امراء با وی صادر شد (بدائونی، ج ۱، ص ۱۳۵). هرچند سلطان دهلی برای بهره‌برداری از نفوذ مشایخ طریقت، رویکرد آنان را تغییر داد و با حفظ ارتباط مناسب میان دربار و خانقاه نظام‌الدین اولیاء، توانست از نفوذ وی بهره‌برداری کند. پس از دوران علائی، با رفت‌وآمد اشراف و کارمندان به نزد شیخ، این روابط حسنه ادامه یافت و نظام‌الدین توانست از آن بهره‌برداری کند (Taneja, Anup, 90).

در دوره پس از حمایت به سبب تعلق خاطر خضرخان، فرزند علاء‌الدین خلجی، به خواجه حمایت، وی با برنامه‌هایی از جمله شرکت در نمازهای جماعت در مسجد مورد نظر خود، و با عدم حضور و کشت نظام‌الدین اولیاء، به اجرای قدرت خود پرداخت (Rizvi, vol.1, p.160؛ بدائونی، ج ۱، ص ۱۴۵). همچنین، در دوره تغلقیان، دعوت از اهل تصوف طریقت سهروردیه و حضور آنان در دربار اجباراً اجرا شد (Taneja, Anup: 81-82؛ بولاغ دهلوی، ۱۰۷).

با وجود این اقدامات، سخت‌گیری‌های حکومت نتوانست نتایج نامطلوبی برای نظام‌الدین ایجاد کند و وی با نفوذ گسترده و محبوبیت مردمی، حتی پس از قتل غیاث‌الدین تغلق، همچنان به عنوان نمادی از بزرگی و عظمت مشایخ مطرح بود. نفوذ چشتیه، همانند نظام‌الدین اولیاء و همراهی احمد بن ایاس، به دست حکومت محدود نشده بود و پیامدهای رفتار نادرست سلاطین با مشایخ دارای نفوذ چشتیه، از جمله نظام‌الدین، مشهود بود (بدائونی، ج ۱، ص ۱۱۸؛ فرشته، ج ۱، ص ۳۲۸-۳۳۲).

–خلجیان و چشتیه

چشتیه از کهن‌ترین و نامدارترین سلسله‌های صوفیانه در شبه‌قاره هند است. بنیان‌گذار این طریقت در هند، خواجه معین‌الدین چشتی (د. ۶۳۳ق) بود که در سال ۵۶۱هـ ق به اجمیر در ایالت راجستان رفت و آن‌جا را مرکز فعالیت‌های خود قرار داد. انتخاب اجمیر - که از دهلی فاصله داشت - مطابق با سنت مشایخ چشتیه بود که خانقاه‌های خود را دور از مراکز سیاسی بنا می‌کردند. به تدریج، تعلیم و خانقاه‌های چشتیان در نواحی ناگور، اجودهن (پاک‌پتن شریف)، دهلی، بنگال و دکن گسترش یافت.

مشایخ چشتیه از ورود به عرصه‌های سیاسی، پذیرش مناصب حکومتی و دریافت مقرری از سلاطین پرهیز می‌کردند و خلفای خود را نیز از چنین اموری باز می‌داشتند. آنان وابستگی به قدرت‌های دنیوی را نکوهیده می‌دانستند و زندگی در میان مردم با فقر و سادگی را برمی‌گزیدند (آریا، ۱۷۴-۱۷۵؛ عزیزاحمد، ۵۷-۵۵؛ Anjum, 494). با این حال، روابط میان سلاطین دهلی و مشایخ چشتیه غالباً بر احترام متقابل استوار بود، هرچند نفوذ اجتماعی گسترده‌ی مشایخ و بی‌اعتنایی آنان به قدرت سیاسی گاه موجب تنش در این روابط می‌شد.

در دوران شمس‌الدین التتمش (حک: ۶۰۷-۶۳۳ق)، نخستین سلطان مستقل دهلی و بنیان‌گذار سلسله ممالیک، مناسبات میان سلطنت و صوفیان چشتیه نمود بارزی یافت. التتمش با دریافت منشور حکومت از خلیفه‌ی عباسی بغداد، مشروعیت سیاسی خود را تحکیم کرد و نسبت به مشایخ چشتیه، به‌ویژه خواجه معین‌الدین چشتی و قطب‌الدین بختیار کاکای (د. ۶۳۳ق)، احترام بسیار داشت (چشتی دهلوی، ۹۹؛ آریا، ۹۸، ۱۲۲).

خانقاه قطب‌الدین کاکای در کیلوکری نزدیک دهلی با استقبال گسترده مردم روبه‌رو شد. گفته‌اند شیخ‌الاسلام دهلی، نجم‌الدین صغری، از افزایش نفوذ او شکایت کرد و معین‌الدین از کاکای خواست تا با وی به اجمیر رود، اما سلطان و گروهی از مردم از رفتن او جلوگیری کردند (میرخورد، ۶۴-۶۵؛ جمالی دهلوی، ۲۲-۲۳؛ چشتی، ۱۵۷-۱۵۸). هرچند کاکای پیشنهاد التتمش برای تصدی مقام شیخ‌الاسلامی را نپذیرفت

(دهلوی، ۲۱)، احترام سلطان به او کاسته نشد. برخی پژوهشگران بر این باورند که نام «قطب منار» «مناره‌ای که ساخت آن در عهد قطب‌الدین ایک آغاز و در زمان التتمش تکمیل شد - برگرفته از نام قطب‌الدین کاکای و نشانه‌ی ارادت سلطان به اوست. (Munshi, 73) در روزگار غیاث‌الدین بلبن (حک: ۶۶۴-۶۸۶ق)، هشتمین سلطان مملوک دهلی، شیخ فریدالدین گنج‌شکر (د. ۶۶۴ق)، از خلفای برجسته‌ی قطب‌الدین کاکای و از نام‌آورترین مشایخ چشتیه بود. او ابتدا در هانسی و سپس در اجودهن اقامت داشت. با وجود ارادت بلبن و فرزندش به وی، گنج‌شکر از پذیرش مناصب حکومتی و دخالت در سیاست خودداری می‌کرد و به زهد و سادگی پایبند بود (برنی، ۱۱۲؛ میرخورد، ۷۱-۷۲؛ چشتی، ۱۶۷-۱۶۹؛ Anjum, 271) وی همچنین خلفای خود را از مداخله در امور سیاسی بازمی‌داشت و آنان را به فقر، تواضع و بی‌اعتنایی به قدرت فرامی‌خواند.

نمونه‌ای از مخالفت صوفیان چشتیه با دخالت در امور سیاسی، سیدی موله است:

« با ملوک و امرا اختلاط نکنی و آمد و شد ایشان را در خانه خود از مهلکات تصور کن که هر درویشی که در اختلاط با ملوک و امرا بگشاید، عاقبت او وخیم گردد» (چشتی، ۵۰-۵۱).

سیدی موله از زمان سلطنت غیاث‌الدین بلبن در دهلی حضور داشت و خانقاه او در دوره جلال‌الدین فیروزشاه خلجی (حک: ۶۸۹-۶۹۵ق)، بنیان‌گذار سلسله خلجیان، رونق فراوان یافت و روزانه پذیرای شمار زیادی از مردم بود (برنی، ۲۰۸-۲۰۹؛ هروی، ۱۲۵-۱۲۶). نفوذ و شهرت موله در این دوره ظاهراً موجب شد برخی امرای بلبنی - که پس از سقوط سلسله ممالیک در فقر زندگی می‌کردند - او را علیه سلطان بشورانند (برنی، ۲۰۹-۲۱۰؛ غوثی شطاری، ۶۲). سلطان پس از اطلاع از این توطئه، موله را به دربار فراخواند و با وجود انکار وی از دست داشتن در توطئه، او را به قتل رساند (برنی، ۲۱۲؛ عصامی، ۲۱۵-۲۱۸).

خواجه نظام‌الدین اولیاء (د. ۷۲۵ق)، مشهور به سلطان‌المشایخ، از برجسته‌ترین مشایخ چشتیه در دوره سلاطین دهلی بود (دهلوی، ۱۰۳). خانقاه او در غیاث‌پور (نزدیک دهلی) رونق زیادی داشت و نظام‌الدین همانند پیشینیان خود، از دخالت در امور سیاسی و پذیرش مناصب حکومتی پرهیز می‌کرد و مریدانش را نیز از همکاری با دولت منع می‌نمود. (Anjum, 288-297, 305) او هدایای جلال‌الدین فیروزشاه را نپذیرفت و علی‌رغم علاقه سلطان به دیدار وی، همواره ملاقات‌های مستقیم را رد می‌کرد. حتی زمانی که سلطان قصد داشت سر زده به دیدار او برود، امیرخسرو دهلوی - از مریدان نظام‌الدین و صاحب منصبان دربار جلال‌الدین فیروزشاه - مانع این ملاقات شد (میرخورد، ۱۲۴). در دوره علاء‌الدین خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۵)، دومین سلطان سلسله خلجی، شهرت و اعتبار نظام‌الدین افزایش یافت و شمار زیادی از مردم شبه‌قاره هند، از گروه‌های مختلف، حتی نظامیان و درباریان، به مریدان او پیوستند (برنی، ۱۴۳، ۳۴۱-۳۴۷). برخی از همسران سلطان و نزدیکان او، از جمله شادی‌خان و خضرخان (ولیعهد)، نیز به مریدان وی درآمدند (Nizami, 107-109؛ برنی، ۳۶۶). هرچند سلطان موفق به ملاقات مستقیم با نظام‌الدین نشد، از ارادتمندان او بود و پیشگویی‌های وی درباره لشکریان اعزامی به ورنگل به تحقق پیوست و بر اعتقاد سلطان نسبت به او افزود (برنی، ۳۳۰-۳۳۳).

برخی منابع نیز گزارش داده‌اند که نظام‌الدین هدایای علاء‌الدین خلجی را نپذیرفت و مریدان خود را از همکاری با دربار منع می‌کرد. در خالفت‌نامه قاضی محی‌الدین کاشانی آمده است:

« می‌باید که تارک دنیا باشی، به سوی دنیا و ارباب دنیا مایل نشوی و ده (روستا) قبول نکنی و صله پادشاهان نگیری» (دهلوی، ۱۹۰). نفوذ گسترده نظام‌الدین اولیاء در میان مردم باعث شد برخی پژوهشگران از «سلطنت روحانی» او در کنار سلطنت دنیوی علاء‌الدین خلجی سخن گویند، امری که نگرانی سلطان را به دنبال داشت. (Anjum, 306; Rizvi, 189; Digby, 71-72) سلطان که ظاهراً در پی آزمودن نظام‌الدین بود، به واسطه پسر خود خضرخان، پرسش‌هایی درباره امور سیاسی برای او فرستاد؛ اما نظام‌الدین از خواندن نامه امتناع کرده و پاسخ داد که علاقه‌ای به امور سلطنت و سیاست ندارد و تهدید به ترک غیاث‌پور کرد (میرخورد، ۱۴۳-۱۴۴؛ غوثی شطاری، ۷۰-۷۱؛ محدث دهلوی، ۱۰۸-۱۰۹). از آن پس، سلطان آسوده‌خاطر شد و چندین بار درخواست ملاقات نمود، اما نظام‌الدین نپذیرفت و در پاسخ به اصرار سلطان گفت:

« این ضعیف دو در دارد؛ اگر پادشاه از یک در درآید، من از در دیگر بیرون روم» (میرخورد، ۱۴۵).

در دوره سلطنت قطب‌الدین مبارکشاه خلجی (حک: ۷۱۶-۷۲۰ق)، مناسبات سلطان با نظام‌الدین وارد مرحله جدیدی شد. قطب‌الدین به توهین و ناسزاگویی به نظام‌الدین پرداخت و قصد قتل او را داشت (برنی، ۳۹۶؛ غوثی شطاری، ۵۰؛ نظامی، ۲۹۱-۲۹۸)، اما به دلیل نفوذ گسترده نظام‌الدین و حضور شمار زیادی از مریدانش در دربار و سپاه، موفق به عملی کردن تهدید نشد (جمالی دهلوی، ۷۴-۷۵).

قطب‌الدین، مسجدی در دهلی ساخت و همه علما و مشایخ را برای برگزاری اولین نماز جمعه دعوت کرد، اما نظام‌الدین دعوت او را نپذیرفت. وی همچنین برای تبریک ماه نو، شخصاً به دربار نرفت و تنها یک خادم خود را فرستاد، اقدامی که خشم سلطان را برانگیخت. قتل خضرخان، ولیعهد علاء‌الدین و از مریدان نظام‌الدین، توسط قطب‌الدین نیز موجب تیره‌تر شدن روابط میان آنها شد (برنی، ۳۹۴؛ میرخورد، ۱۶۰-۱۶۱؛ محدث دهلوی، ۵۹۲-۵۹۳).

قطب‌الدین به منظور کاهش نفوذ نظام‌الدین، از آمد و شد مردم به خانقاه او جلوگیری کرد، اما این اقدام نتیجه‌ای نداشت و خانقاه همچنان محل رفت‌وآمد مردم بود (برنی، ۳۹۶؛ آریا، ۱۴۸-۱۵۵). او همچنین سعی داشت با ایجاد تقابل میان مشایخ چشتیه و سهروردیه نفوذ نظام‌الدین را تضعیف کند و شیخ رکن‌الدین سهروردی (د. ۷۳۵ق) را به دهلی دعوت نمود، اما نظام‌الدین نخستین کسی بود که به استقبال وی رفت. شیخ رکن‌الدین در جمع امرا و بزرگان، در پاسخ به پرسش سلطان درباره اینکه چه کسی او را نخستین استقبال کرد، گفت:

«آنکه بهترین اهل شهر بود» (میرخورد، ۱۴۶؛ دهلوی، ۱۲۳-۱۲۴).

قطب‌الدین مبارکشاه تنها سلطانی بود که القابی چون «امام اعظم» و «خلیفه رب‌العالمین» را که مختص خلفا بود، برای خود به کار برد. استفاده از این القاب ظاهراً تلاشی برای مقابله با نفوذ معنوی نظام‌الدین اولیاء بود (میرخسرو، ۱۱۵، ۱۳۵، ۱۴۳؛ Lane-، 179-18; Thoma, 44-45 (Poole).

-خلجیان و سهروردیه

بنیان‌گذار طریقت سهروردیه، شیخ شهاب‌الدین سهروردی (۵۳۹-۶۳۲ق) از شاگردان شیخ ضیاء‌الدین ابوالنجیب سهروردی (۴۹۰-۵۶۳ق) و از مشایخ برجسته بغداد بود. وی از شیخ‌الاسلام‌های دربار خلیفه عباسی ناصر‌الدین‌الله (۵۷۵-۶۲۲ق) به شمار می‌رفت و خانقاهش در بغداد مرکز تجمع زائران و صوفیان سراسر سرزمین‌های اسلامی بود.

مهم‌ترین شاگرد او، شیخ بهاء‌الدین زکریا ملتانی، پس از دریافت خرقة از استاد، طریقت سهروردیه را به شبه‌قاره هند وارد کرد و در ملتان خانقاهی بزرگ بنا نهاد. با وجود مخالفت اولیه علمای محلی، زکریا به سبب دانش و تقوا نفوذ فراوان یافت و با ناصر‌الدین قباچه و سپس سلطان ایل‌تمش روابط نزدیکی برقرار کرد. رفتار نیکوی او سبب گرایش بسیاری از هندوان و بودائی‌ان به اسلام شد و مزارش پس از وفات (۶۶۱ق) به زیارتگاه مهمی تبدیل گردید.

پس از او، پسرش شیخ صدرالدین (درگذشت ۶۶۴ق) جانشین وی شد و همراه با یارانش، از جمله شیخ فخرالدین ابراهیم عراقی، این طریقت را در هند و آناتولی گسترش داد. وی با بهره‌گیری از شعر و نثر عرفانی، آثاری چون گنج رازها، لذت جان‌ها و توشه مسافرت را پدید آورد. سپس فرزندش، شیخ رکن‌الدین، در دوره علاء‌الدین خلجی تا محمد تغلق (قرن ۷ و ۸ق) نفوذ بسیاری داشت و نزد سلاطین دهلی محترم بود. او به‌عنوان واسطه‌ای میان مردم و دربار عمل می‌کرد و از این طریق طریقت سهروردیه را در کنار حکومت تقویت نمود (رضوی، ۱۳۸۹: ۴-۹).

در این دوران، گسترش سهروردیه همزمان با ظهور حکومت‌های اسلامی در دهلی بود. روابط نزدیک صوفیان با سلاطین موجب توسعه مسالمت‌آمیز اسلام در هند شد. برخلاف سهروردیه که همکاری با دولت را می‌پذیرفت، طریقت چشتیه از وابستگی به حکومت پرهیز داشت و بر فقر، زهد و استقلال از قدرت تأکید می‌کرد. نمونه آن شیخ قطب‌الدین بختیار کاکلی بود که دعوت سلطان شمس‌الدین برای تصدی منصب شیخ‌الاسلامی را نپذیرفت. در مقابل، طریقه سهروردیه پذیرای پیشنهادهای حکومتی بود و دریافت هدایا و مناصب دولتی، از جمله شیخ‌الاسلامی، برای آنان مانعی نداشت.

روابط خوب مشایخ سهروردیه با سلاطین باعث شد آنان از نفوذ معنوی خود برای تقویت حکومت بهره‌برند. از جمله این مشایخ، شیخ زکریا ملتانی بود که توسط شمس‌الدین ایل‌تمش به شیخ‌الاسلامی منصوب شد و در دوران حکومت علاء‌الدین خلجی نیز شیخ رکن‌الدین به منصب

شیخ الاسلام دهلی رسید. از این رو، می‌توان نقش صوفیان در دوران سلاطین دهلی و خلجیان را یکی از مؤثرترین عوامل در نفوذ فرهنگی و مذهبی میان مردم دانست (معصومی، شیرازی، ۱۳۹۳: ۳-۱۲).

سهروردیه از دیگر سلسله‌های مهم صوفیه در شبه‌قاره هند بودند که فعالیتشان در دوره سلاطین دهلی برجسته شد. بنیان‌گذار این سلسله در هند، شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی (د. ۶۶۱ق) بود که از خلفای شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی (د. ۶۳۲ق) محسوب می‌شد. بهاء‌الدین خانقاهی باشکوه در مولتان داشت و سلاطین دهلی با مشایخ سهروردیه مناسبات دوستانه برقرار می‌کردند. برخلاف چشتیه، مشایخ سهروردیه از دخالت در امور سیاسی و پذیرش مناصبی مانند «شیخ‌الاسلامی» ابایی نداشتند و تعالیم طریقت سهروردیه بر نگرش آنها نسبت به سیاست و حکومت تأثیرگذار بود (تبریزی، ۵۲۳-۵۲۲؛ شیمل، ۱۰۸؛ عزیزاحمد، ۵۸۵-۵۸۷؛ Rizvi, 225).

شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی در دوره خلیفه عباسی الناصر، شیخ‌الاسلام بغداد بود و از جانب خلیفه به عنوان سفیر به دربار ایوبیان و خوارزمشاهیان فرستاده شد. شاگرد برجسته او، شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی، بنیان‌گذار طریقت سهروردیه در هند، نیز به امور سیاسی و حکومتی بی‌میل نبود. خانقاه سهروردیه در مولتان تا حمله تیمور به شبه‌قاره هند در ۸۰۱ق پروتق بود، اما پس از آشفته‌گی‌های ناشی از حمله تیمور، به تدریج از اعتبار و شهرت این سلسله کاسته شد (عزیز احمد، ۵۸-۵۹).

در دوره التتمش، برخی مشایخ سهروردیه مناصب حکومتی داشتند. مجدالدین حاجی، از مریدان شیخ شهاب‌الدین، دو سال منصب «صدر والیتی» را بر عهده داشت و شیخ نورالدین مبارک غزنوی، معروف به «امیر دهلی»، مدتی منصب «شیخ‌الاسلامی» داشت (برنی، ۴۱-۴۴، ۹۳-۹۴؛ محدث دهلوی، ۵۴). مشهورترین صوفی سهروردیه در این دوره، شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی بود که مدتی منصب «شیخ‌الاسلامی» داشت و در منازعه میان التتمش و ناصرالدین قباچه، حاکم سند، از سلطان حمایت کرد (دهلوی، ۵۰-۵۱؛ هاشمی، ۹۸-۱۰۱؛ عزیز احمد، ۵۸). پس از درگذشت شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی، پسر وی، شیخ صدرالدین (د. ۶۸۴ق)، جانشین او شد و طریقت سهروردیه را در شبه‌قاره هند گسترش داد. سپس شیخ رکن‌الدین سهروردی (د. ۷۳۵ق) مناسبات دوستانه‌ای با امراء و سلاطین معاصر خود برقرار کرد (برنی، ۱۱۳؛ بکری، ۴۰-۴۱؛ ابتسام، ۱۲۲-۱۲۷). در دوره سلطنت علاء‌الدین خلجی، رکن‌الدین نفوذ و اعتبار معنوی گسترده‌ای داشت و برنی او را از مشایخی دانسته که آبادانی و آسایش دوران علانی را مدیون حضورشان می‌دانست (برنی، ۳۴۱-۳۴۸). در سال ۶۹۶ق، زمانی که علاء‌الدین برای سرکوب ارکلیخان، پسر جلال‌الدین فیروزشاه خلجی، به مولتان لشکر کشید، با وساطت بهاء‌الدین، ارکلیخان تسلیم سلطان شد (برنی، ۳۴۸-۳۴۱؛ بکری، ۴۳؛ فرشته، ۱/۳۵۶).

در دوره سلطنت قطبالدین مبارکشاه خلجی، شیخ رکن‌الدین همچنان اعتبار فراوان داشت. تیرگی روابط سلطان با نظام‌الدین اولیاء موجب شد تا قطبالدین برای کاهش نفوذ نظام‌الدین، توجه ویژه‌ای به رکن‌الدین معطوف کند (غوئی شطاری، ۴۹؛ محدث دهلوی، ۱۲۵؛ آریا، ۱۴۸-۱۴۹). مردم هرگاه به دربار سلطان مراجعه می‌کردند، خواسته‌ها و حاجت‌های خود را نوشته و از طریق رکن‌الدین برای سلطان ارسال می‌کردند، با اطمینان از رسیدگی به مطالباتشان (Rizvi, 212).

در دهه‌های پایانی سلطنت سلسله خلجی، طریقت سهروردیه همچنان در مولتان نفوذ و اعتبار داشت. در دوره سلطنت علاء‌الدین در ۸۴۷ق، که قلمرو وی به دهلی و اطراف آن محدود شده بود، شیخ یوسف قریشی، تولید خانقاه شیخ بهاء‌الدین زکریا مولتانی، از ضعف سلطنت دهلی بهره برد و برای مدتی کوتاه در مولتان و اُج، خطبه و سکه به نام خود صادر کرد (بکری، ۱۴۸-۱۵۰؛ عزیزاحمد، ۵۸-۵۹).

– حدود و ثغور دهلی

بخش تاریخی شهر دهلی مجموعه‌ای از قلعه‌ها و روستاهای متعدد است که در طول زمان پدید آمده و به هم پیوسته‌اند. کهن‌ترین سکونتگاه در این محدوده به نام ایندراپات/اندپریت است که امروزه پورانا قلعه قرار دارد و باستان‌شناسان داده‌های سفالی آن را بین سده‌های پنجم ق.م و دوم ق.م تاریخ‌گذاری کرده‌اند. (Burton-Page, p. 255)

استقرارهای بعدی در محل فعلی سوراچکوند و شهرک چوهان راجپوت (دهلی اولیه) یافت شد که حدود سده‌های نهم و دهم م است (Burton-Page, pp. 255-256) بر اساس گزارش فرشته (ج ۱، ص ۱۹۴)، در ۳۰۷ق، ادپته راجپوت از طایفه پوران، دهلی را نزدیک

اندرویت باستانی بنا کرد. بعدها، راجپوت‌های چوهان، ارگ لال کوت را بر بالای تپه دهلی ساختند و برای مقابله با حملات غزنویان، گرداگرد شهر دیوار کشیدند (فرشته، ج ۱، ص ۱۹۴، ۳۰۷).

با مغلوب شدن پرتیهوی راج چوهان (حک: ۵۷۴-۵۸۸ق) توسط سپاه غور در ۵۸۸ق (فرشته، ج ۱، ص ۳۸۷) و سپس تأسیس مسجد قوه‌الاسلام در ارگ لال کوت، دوره «دهلی اسلامی» آغاز می‌شود. سلاطین مسلمان از زمان شمس‌الدین ایلتمش دهلی، دهلی را تختگاه خود قرار دادند و در آبادانی و تقویت استحکامات آن همت گماشتند.

علاءالدین محمد خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۶ق) در محوطه مسجد قوه‌الاسلام، ارگ لال کوت و شهر فعالیت‌های بسیاری انجام داد و همچنین در دشت سبیری در شمال دهلی اردوگاهی بنا کرد که بعدها به دهلی کهن ضمیمه شد (Burton-Page, p. 255).

- معرفی آثار معماری خلجی

مجموعه قطب (تصویر ۳، ۴ و ۵) در دهلی، از مهم‌ترین یادگارهای معماری دوره‌های معزی و خلجی است و نمونه‌ای شاخص از روند تحول معماری سده‌های نخست سلطنت دهلی به‌شمار می‌آید. مسجد قوه‌الاسلام، هسته‌ی اصلی این مجموعه، دارای سه صحن تودرتوست که هرکدام مرحله‌ای از توسعه‌ی تدریجی بنا را نشان می‌دهند.

ساخت نخستین مسجد به‌دستور قطب‌الدین ایبک در سال ۵۸۸ق بر صفحه‌ای سنگی به ابعاد تقریبی ۴۵×۶۶ متر آغاز شد و با اقتباس آزاد از الگوی چهارایوانی ایرانی طراحی گردید (Asher, p.4). رواق‌های ستون‌دار اضلاع شمالی، جنوبی و شرقی را دربرمی‌گیرند و ضلع غربی به شبستان اختصاص دارد. ساختار سقف شامل نقل‌های افقی سنگی و گنبد‌های هرک بر پایه‌های عمودی سنگی است (Asher, p.3). مصالح اولیه‌ی بنا از قطعات بازیافتی معابد هندو و جینی فراهم شد و تراش و نقوش آیینی ستون‌ها بیانگر تداوم سنت‌های بومی هندی است (Burton-Page, p.260; Page, p.29). ورودی‌های مسجد در سه جهت شمالی، جنوبی و شرقی قرار داشته که درگاه شرقی به‌احتمال زیاد ورودی اصلی بوده است. در میانه‌ی صحن، ستون فلزی دوره‌ی گوپتا قرار دارد و دیوار طاق‌دار قبله با طرحی مشابه نمای ایوان هفت ایرانی، چهره‌ای شاخص به بنا بخشیده است (Burton, p.260).

در سال ۵۹۴ق، دیوار اصلی مسجد با سنگ لاشه و نقوش گیاهی طبیعی تکمیل شد (Asher, 2011, p.3) و ملات به‌کاررفته یادآور آجرکاری خراسان و بادغیس است. قطب‌الدین همچنین ساخت قطب‌منار را آغاز کرد؛ مناری با ارتفاع حدود ۳/۷۲ متر که طبقه‌ی نخست آن در زمان وی و طبقات بعدی در دوره‌ی شمس‌الدین التتمش و فیروزشاه تغلق تکمیل شد (Bloom, p.292-293). منار دارای بالکن‌های متنوع و ۳۵۹ پله ماریج است.

با گسترش جمعیت مسلمانان، التتمش مسجد را توسعه داد و زیربنای آن را تقریباً دو برابر ساخت (Asher, p.4). دیوار قبله بازسازی و شبستان جدید با طاق‌ها و نقوش هندسی و گیاهی تکمیل شد که آمیزه‌ای از سبک ایرانی-هندی را به نمایش می‌گذارد (Asher, 2008). آرامگاه التتمش (تصویر ۶) در گوشه‌ی شمال غربی صحن دوم قرار دارد و دارای گنبدخانه‌ای مکعب‌شکل با محراب در ضلع غربی است (Burton-Page, p.260). تزئینات طاق‌نماها با نقوش هندسی و کتیبه‌ای و چفدهای پیوسته، وحدت بصری چشمگیری ایجاد کرده‌اند. در اوایل سده هشتم قمری، سلطان علاءالدین محمد خلجی با احداث صحن جدیدی به ابعاد ۲۲۰ در ۱۳۰ متر، مساحت مسجد قوه‌الاسلام را تقریباً سه برابر دوره ایلتمش افزایش داد. صحن تازه چهار درآیگاه داشت: یکی در هر یک از اضلاع شمالی و جنوبی و دو در ضلع شرقی. سلطان قصد داشت برجی بلندتر از قطب‌منار نیز به مسجد بیفزاید، اما عمرش کفاف نداد. از آثار موجود، برج ناقص «علائی منار» (تصویر ۲ و ۳) و یکی از چهار درآیگاه به نام «علائی دروازه» (تصویر ۱ و ۳) عمده شواهد توسعه مسجد در این دوره به‌شمار می‌رود. مجموعه‌ای که از سلطان علاءالدین به جای مانده، شامل آرامگاه و مدرسه نیز در مجاورت مسجد است.

«علائی دروازه» (تصویر ۷) سازه‌ای مربعی شکل دارد که رویه بیرونی آن ترکیبی از مرمر سفید و سنگ سرخ کتیبه‌دار است. طول بیرونی آن ۱۷ متر و قطر دیوارها ۴/۳ متر است و در هر ضلع دارای یک درگاه می‌باشد. درگاه جنوبی که ورودی اصلی است، قوس نیم‌بیضی دارد، در حالی که سه درگاه دیگر طویل‌تر و کوتاه‌تر از درگاه اصلی هستند و برخی پشت دیوار دارای نعل اسبی می‌باشند (Burton-Page, 260).

(p) تنها درگاه شمالی به فضای داخلی صحن باز می‌شود. اطراف درگاه‌ها با قاب‌بندی‌ها و طاقچه‌های جفتی مفصل‌بندی شده و طاقچه‌های مشبک نقش نورگیری دارند، در حالی که طاقچه‌های جانبی از داخل دیده نمی‌شوند.

در بالا، چپیره طاق‌بندی با هشت چفد بزرگ (چهار چفد گوشه و چهار چفد مرکزی) مربع بشن را به دایره گنبد پیوند می‌دهد. چفدهای گوشه به شکل فیلیوش رأس درگاه‌های زیرین را تشکیل می‌دهند. چپیره از بیرون پنهان است و رویه داخلی آن از پرشدها ساخته شده و با کتیبه‌های نسخ در ستایش سلطان علاءالدین آراسته شده است. (Asher, p.6) مرکز چپیره گنبد کوتاهی دارد که مشابه نمونه‌های دیگر، بخشی از پاکار گنبد درون دیوارها موجب پنهان ماندن آن از بیرون شده است. افزوده‌های نیم‌کره‌ای مانند گل نیلوفری در گنبد‌های متأخرتر هند نیز دیده می‌شوند. گنبد علایی یکی از کهن‌ترین گنبد‌های نقطه‌ای هند به‌شمار می‌رود و سه نمونه سالم دیگر از همین دوره در مدرسه باقی مانده‌اند که مشابه گنبد علایی هستند، اما کوچکتر و بدون تزئینات اضافی. در این گنبد‌ها از شیوه «پتکین» در چپیره‌سازی استفاده شده است. (Asher, p.7).

طاق‌های باربر تا فاصله حدود ۵۵۰ متر جنوب‌شرقی مسجد مشاهده می‌شوند و نمونه‌هایی از طاق با چفد باربر در درگاه‌ها و چپیره گنبدخانه آرامگاه باقی مانده‌اند که از کهن‌ترین نمونه‌ها در نوع خود در شبه‌قاره محسوب می‌شوند این طاق‌ها علاوه بر کارکرد معماری، شواهد ارزشمندی از مهارت سازندگان در انتقال بار گنبد فراهم می‌کنند و در مطالعه تحول معماری اسلامی هند اهمیت دارند (Burton-Page, p.260).

برخی بخش‌های بنا و گنبد و دیوارها از بین رفته‌اند، اما چپیره دو طبقه گنبدخانه قابل تشخیص است: طبقه اول با هشت چفد کوچک‌تر شامل چهار چفد گوشه و چهار چفد طاقی درگاه‌ها و طبقه دوم با هشت چفد بزرگ‌تر که گنبد بر آن سوار می‌شده است.

سلطان علاءالدین محمد خلجی طرح‌های عمرانی بزرگی در دهلی، به ویژه محوطه مسجد قوه‌الاسلام اجرا کرد. چهار گنبد سالم، شامل گنبد علایی دروازه و سه گنبد دیگر در مدرسه علایی، از مهم‌ترین باقی‌مانده‌های این دوره هستند. گنبدخانه علایی با اجزاء و تزئینات افزوده، از دیدگاه سازه‌ای به سبک ساده ساخته شده و کشیدگی درگاه‌های شرقی و غربی تا پاکار گنبد و ادغام طاق‌های رأس با طاق‌بندی، نشان‌دهنده توانمندی معمار است. (Burton-Page, p.261).

چپیره، دیوارهای بیرونی را کاملاً در بر گرفته و در داخل بشن قرار دارد. بدین ترتیب، علایی دروازه نه تنها با نمونه‌های آرامگاه سامانیان در بخارا قابل مقایسه است، بلکه با گنبدخانه‌های کهن‌تر جهان ایرانی نیز ارتباط و مقایسه‌پذیری دارد. (Asher, p.7).

خلجیان و مشاهیر ادب و تاریخ نگاری

مثنوی‌های امیر خسرو دهلوی و تاریخ‌نگاری

امیر خسرو دهلوی، مشهور به طوطی هند، از شاعران و اندیشمندان برجسته‌ی سده‌های هفتم و هشتم هجری است. پدر او هم‌زمان با یورش مغولان به هند مهاجرت کرد و در دربار شمس‌الدین التتمش جایگاهی بلند یافت. امیر خسرو نیز در دربارهای پیاپی سلاطین دهلی، از جمله غیاث‌الدین بلبن (حک: ۶۶۴-۶۸۶ق)، معزالدین کیقباد، جلال‌الدین فیروزشاه خلجی (حک: ۶۸۹-۶۹۴ق)، علاءالدین خلجی (حک: ۶۹۵-۷۱۵ق)، قطب‌الدین مبارکشاه خلجی (حک: ۷۱۶-۷۲۰ق) و غیاث‌الدین تغلق‌شاه (حک: ۷۲۰-۷۲۵ق) حضور داشت و سرانجام در سال ۷۲۵ق درگذشت (عبدالرحمان، ۵-۷: 166-167؛ Hanfee, p.167).

شهرت اصلی امیر خسرو به شاعری او بازمی‌گردد و خود نیز ادعای تاریخ‌نگاری نداشته است. با این حال، مثنوی‌های تاریخی او را می‌توان از مهم‌ترین منابع شناخت اوضاع فرهنگی، اجتماعی و سیاسی هند در دوره سلاطین دهلی دانست. آثار او حاصل مشاهدات مستقیم و تجربیات شخصی در همراهی با سلاطین در لشکرکشی‌ها و سفرهاست و از این‌رو اطلاعاتی منحصر به‌فرد درباره‌ی رویدادها و ساختار جامعه ارائه می‌کند (99، 10-11، 2؛ Askari, *Amir Khusrau as a Historian*, pp.166-168؛ Hanfee, *دهلوی، قران*

گرچه در اشعار او عنصر اغراق شاعرانه، چنان‌که در سنت ادبی رایج بود، دیده می‌شود، اما جزئی‌نگری و واقع‌نمایی او سبب شده است که پژوهشگران وی را در زمره‌ی مورخان اجتماعی به‌شمار آورند (Askari, *Khusrau's Works as Sources of Social History*, p.169; pp.143-147, 164). (Hanfee, p.169; pp.143-147, 164).

از میان آثار متعدد او، مهم‌ترین متن تاریخی، کتاب خزائن‌الفتوح است که با نثری مصنوع و متکلف نگاشته شده و حوادث دوره‌ی علاءالدین خلجی را از آغاز سلطنت تا سال یازدهم حکومت او (۷۱۱ق) دربر می‌گیرد (دهلوی، *خزائن‌الفتوح*، صص ۱-۴). این اثر از منابع بنیادی برای مطالعه‌ی سیاست‌ها و فتوحات علاءالدین خلجی به‌شمار می‌آید.

از دیگر مورخان هم‌عصر امیر خسرو، ضیاءالدین برنی، نویسنده‌ی *تاریخ فیروزشاهی* است که ادامه‌ای بر *طبقات ناصری* محسوب می‌شود. وی تاریخ سلاطین دهلی را از سلطنت غیاث‌الدین بلبن تا سال ششم پادشاهی فیروزشاه تغلق (۷۵۲-۷۹۲ق) روایت کرده است (سبحانی، صص ۱۲۲-۱۲۶، ۱۶۲).

مفتاح‌الفتوح و دولرانی و خضرخان: مثنوی‌های تاریخی امیر خسرو دهلوی

مفتاح‌الفتوح (یا فتح‌نامه، فتح‌الفتوح) دومین مثنوی تاریخی امیر خسرو دهلوی است که در سال ۶۹۰ هجری سروده شد (Hardy, pp.68-69). این منظومه به حوادث و فتوحات دوره‌ی جلال‌الدین فیروزشاه خلجی (حک: ۶۸۹-۶۹۵ق)، مؤسس سلسله‌ی خلجیان، می‌پردازد. امیر خسرو که از نزدیکان سلطان و مصحف‌دار او بود، در بسیاری از لشکرکشی‌ها همراه وی شرکت داشت و از این رو بخش عمده‌ای از مطالب مثنوی برگرفته از مشاهدات مستقیم او است (Wahid Mirza, p.176; Hanfee, pp.172-174; عبدالرحمن، صص ۳۱-۳۲).

از موضوعات مهم بازتاب‌یافته در مفتاح‌الفتوح، مسئله‌ی روابط سلاطین دهلی با هندوان است (نک: شیرازی، صص ۵۸-۸۰) امیر خسرو با اشاره به رفتار جلال‌الدین فیروزشاه در برخورد با هندوان، به وقایعی چون سرکوب شورش‌ها و تخریب معابد آنان اشاره می‌کند که از جنبه‌ی تاریخی، اطلاعات ارزشمندی درباره سیاست دینی و نظامی سلاطین دهلی ارائه می‌دهد (دهلوی، *مفتاح‌الفتوح*، صص ۸، ۳۱-۳۴).

از دیگر آثار منظوم تاریخی او، مثنوی دولرانی و خضرخان (رساله عشقیه) است که در سال ۷۱۵ق سروده شد و داستان عشق شاهزاده خضرخان، فرزند علاءالدین خلجی، به دولرانی، دختر راجه گجرات، را روایت می‌کند (Hardy, pp.68-69; Wahid Mirza, pp.177-178). هرچند در اعتبار تاریخی این مثنوی میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد، اما نمی‌توان آن را کاملاً فاقد ارزش تاریخی دانست، زیرا امیر خسرو در خلال روایت عاشقانه، به بیان رویدادهای معاصر خود پرداخته است.

در این مثنوی اطلاعاتی درباره‌ی چگونگی فتح هند، فتوحات علاءالدین خلجی در دکن و غنایم به‌دست‌آمده، نبردهای او با مغولان، اوضاع دربار دهلی پس از بیماری و مرگ علاءالدین و نیز قتل‌عام شاهزادگان از جمله خضرخان آمده است (Wahid Mirza, pp.177-180; Hanfee, pp.173-175). برای نمونه نک: دهلوی، خضرخان و دولرانی، صص ۲۵۷، ۲۷۰).

به این ترتیب، مفتاح‌الفتوح و دولرانی و خضرخان نه‌تنها نمونه‌هایی ممتاز از تلفیق شعر و تاریخ در ادب فارسی هند هستند، بلکه از حیث اطلاعات تاریخی و اجتماعی درباره‌ی سلاطین خلجی، ارزش منبعی قابل‌توجه دارند.

=نه‌سپهر یا سلطان‌نامه

نه‌سپهر یا سلطان‌نامه، اثر دیگری از امیر خسرو دهلوی است که در سال ۷۱۸ق سروده شد و به حوادث نخستین سال‌های حکومت قطب‌الدین مبارکشاه خلجی (حک: ۷۱۶-۷۲۰ق) می‌پردازد (Wahid Mirza, pp.181-182). این اثر شامل نه باب است و مطالعه آن امکان‌آشنایی

با اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و طبیعی هند در آن دوره را فراهم می‌کند.

از منظر تاریخی، نهمین به حوادث سیاسی و نظامی همچون جلوس قطب‌الدین مبارکشاه و لشکرکشی‌های او به مناطق مختلف از جمله جنوب هند (دکن) پرداخته است (دهلوی، صص ۸۱-۱۱۱، ۵۸، ۶۲). علاوه بر این، اثر ارزش قابل توجهی در حوزه‌های دیگر دارد؛ امیر خسرو در آن به بنادر و ساختمان‌های دهلی (صص ۷۶)، آب و هوای هند (صص ۱۵۸)، حیوانات و پرندگان (صص ۱۸۱)، علوم رایج (صص ۱۶۲-۱۶۳)، تنوع گروه‌های قومی و زبانی (صص ۱۷۲-۱۸۱)، بازی‌های شطرنج و چوگان (صص ۱۶۹-۱۷۰، ۱۸۸) و جشن‌ها و آداب و رسوم مانند ساتی، نوروز، عید فطر، شب برات و عاشورا (صص ۱۹۴-۱۹۵) اشاره کرده است.

تغلق‌نامه

تغلق‌نامه، منظومه‌ای دیگر از امیر خسرو است که در سال ۷۲۰ق سروده شد و از حساس‌ترین منابع درباره‌ی دوره‌ی انتقال قدرت در تاریخ سلاطین دهلی به‌شمار می‌آید.

امیر خسرو در این اثر ابتدا به حوادث دوره‌ی حکومت قطب‌الدین مبارکشاه خلجی و قتل او به دست هندوان، به ویژه خسروخان—هندوی نومسلمان و صاحب‌منصب دوره خلجیان—پرداخته است. سپس به حکومت خسروخان اشاره می‌کند که طی آن، هندوان قدرت قابل توجهی در دهلی یافتند و برای نخستین بار پس از شکل‌گیری سلطنت سلاطین دهلی، بر مسلمانان برتری سیاسی پیدا کردند. نهایتاً، اقدامات خسروخان موجب سقوط حکومت او و بازگشت سلطه مسلمانان به دست غیاث‌الدین تغلق‌شاه (حک: ۷۲۰-۷۲۵ق)، بنیان‌گذار سلسله تغلقیان شد.

با توجه به اینکه امیر خسرو شاهد مستقیم این رویدادها بود و به اسناد و نامه‌های رسمی دسترسی داشت (دهلوی، صص ۵۵-۵۷، ۶۵-۶۸)، تغلق‌نامه از منابع اصلی برای آگاهی از اوضاع سیاسی و اجتماعی دوره‌ی انتقال سلطنت محسوب می‌شود. (برای اطلاعات بیشتر و نمونه‌هایی از اخبار حوادث این دوره نگاه کنید: دهلوی، صص ۳۶، ۸۶، ۱۲۴؛ *Wahid Mirza, pp.245-255*; *Hanfee, pp.177-178*).

نتیجه‌گیری

بررسی دوره خلافت خلجیان در دهلی نشان می‌دهد که روابط میان سلسله سلطنتی و صوفیان چستی و سه‌روردیه نقش محوری در تثبیت قدرت سیاسی و شکل‌دهی به ساختار فرهنگی و شهری ایفا کرده است. صوفیان نه تنها به عنوان رهبران مذهبی عمل می‌کردند، بلکه با حمایت و همراهی با حکومت، مشروعیت سلطنت را تقویت کرده و نفوذ معنوی خود را در جامعه گسترش می‌دادند. این همراهی و تعامل موجب شد که صوفیان، به‌ویژه در عرصه فرهنگی و اجتماعی، به بازیگران مؤثر سیاست‌های حکومتی تبدیل شوند و نقشی فراتر از مرزهای معنوی خود داشته باشند.

تحلیل محدوده نفوذ خلجیان و بررسی آثار معماری برجای‌مانده از این دوره نشان می‌دهد که تعامل دین و حکومت بازتاب ملموس در فضای شهری و طراحی معماری داشته است. بناهای معماری، مناره‌ها، مساجد و مجموعه‌های مذهبی نه تنها جنبه زیبایی‌شناختی داشته‌اند، بلکه حامل پیام‌های سیاسی و فرهنگی بوده و همزیستی دین و قدرت را به‌صورت نمادین و عملی بازتاب می‌دادند. این فضاها و نمادها، علاوه بر کاربردهای دینی، نشان‌دهنده اقتدار حکومت و مشروعیت آن در میان مردم و نهادهای مذهبی بوده است.

یافته‌های این پژوهش تأکید می‌کند که صوفیان چستی و سه‌روردیه در دوره خلجیان، به‌رغم ماهیت معنوی خود، در عرصه سیاسی و فرهنگی نیز مؤثر بوده‌اند. تعامل آنان با سلسله سلطنتی موجب ظهور نمادهای معماری ویژه و فضاسازی شهری خاص شد که هویت دوره را شکل داده و نمود عینی روابط دین و قدرت در دهلی قرن ۱۳ میلادی است. این مطالعه نشان می‌دهد که برای درک کامل تاریخ اجتماعی و فرهنگی دهلی، بررسی جداگانه جنبه‌های سیاسی و مذهبی کافی نیست و توجه به تلاقی دین، سیاست و فرهنگ ضروری است.

به طور کلی، پژوهش حاضر با تحلیل منابع تاریخی و مطالعات معماری، تصویری جامع و میان‌رشته‌ای از همزیستی دین، قدرت و فرهنگ در دوره خلجی ارائه می‌دهد. نتایج تحقیق می‌تواند مبنای مطالعات بعدی در حوزه تاریخ سیاسی و اجتماعی، هنر اسلامی و شهرسازی تاریخی قرار گیرد و راهنمایی برای درک بهتر نقش نهادهای مذهبی در شکل‌دهی به سیاست، فرهنگ و فضای شهری در دوره‌های مشابه فراهم آورد.

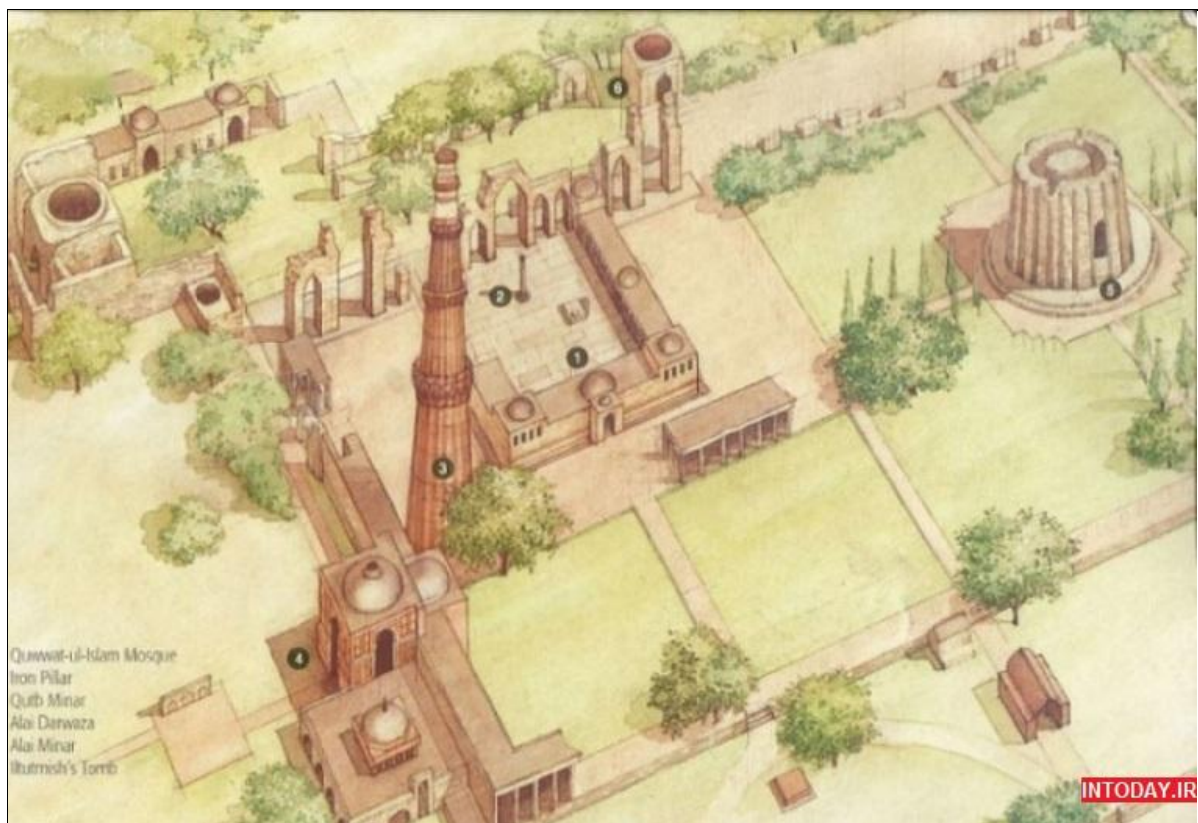
تصاویر

تصویر ۱

تصویر ۲

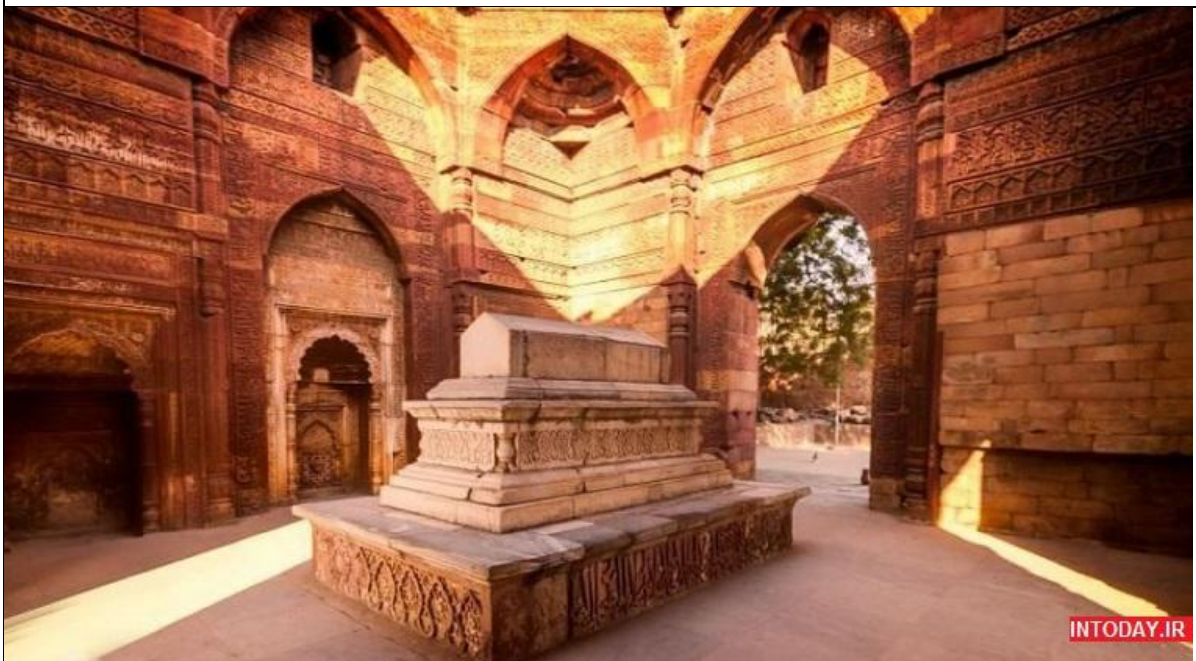
تصویر ۳

تصویر ۴

تصویر ۵

تصویر ۶

تصویر ۷

تصویر ۸

- ابن‌سبام، محمد نفیس، ملتان اور سلسله سهروردیه، الهور، ۱۹۹۸.
- احمدبن محمد مقیم هروی، طبقات اکبری، چاپ بی. دی و محمد هدایت حسین، کلکته ۱۹۲۷-۱۹۳۵؛
- آریا، غلامعلی، طریقه چشتیه در هند و پاکستان و خدمات پیروان این طریقه به فرهنگ اسلامی و ایرانی، تهران، کتابفروشی زواری، ۱۳۶۵.
- الله دیه چشتی، سرالاقطاب، به کوشش محمد سرور مولایی، علم، تهران، ۱۳۸۵.
- امیرخسرو، مثنوی نه سپهر، تصحیح وحید مرزا، کلکته، ۱۹۴۸.
- باسورث، ادموند کیپورت (۱۳۸۱) سلسله های اسلامی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بدائونی، عبدالقادر، منتخب‌التواریخ، به کوشش احمدعلی و توفیق سبحانی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۹.
- برنی، ضیاء‌الدین، تاریخ فیروزشاهی، تصحیح مولوی سیداحمد خان صاحب، کلکته، اسیاتک سوسیئتی بنگاله، ۱۸۶۲.
- بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر (۱۳۴۴). الفرق بین الفرق، ترجمه محمدجوادمشکور، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم.
- بکری، محمد معصوم، تاریخ سند(معصومی)، تصحیح عمر بن محمد داود پوته، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲.
- بولاق دهلوی، محمد، مطلوب الطالب ن، تصحیح نکهت عابد حسینی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
- پورجعفر، محمدرضا و پرهام بقایی و علی پورجعفر، معماری و شهرسازی دوره اسلامی در هندوستان،
- تبریزی، ابوالمجد محمد بن مسعود، سفینه تبریز) چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
- جمالی دهلوی، حامد بن فضل هلال، سیرالعارفین) چاپ سنگی (، دهلی، مطبعه رضوی، ۱۳۱۱ق.
- چشتی دهلوی، آفتاب، تحف الابرار، الهور، مکتبه النبویه، ۱۳۲۳ق.
- چشتی، دیه بن عبدالرحیم، سیر الاقطاب) چاپ سنگی (، لکهنو، منشی نول کشور، ۱۳۳۱/۱۹۱۳.
- حسینی قریشی، علی بن صدر(۱۹۹۲م). مقدمه خلاصه الفاظ جامع العلوم، مصحح غلام سرور، اسلام آباد: مرکز تحقیقات ایران و پاکستان.
- دهلوی، امیرخسرو، تعلق نامه، چاپ سید هاشم فرید آبادی، دکن، ۱۳۵۲/۱۹۳۳.
- دهلوی، امیرخسرو، خزائن الفتوح، چاپ محمد وحید میرزا، لاهور، ۱۹۷۶. همو، نه سپهر، چاپ محمد وحید میرزا، کلکته، ۱۳۶۸/۱۹۴۸.
- دهلوی، امیرخسرو، نه سپهر، چاپ محمد وحید میرزا، کلکته، ۱۳۶۸/۱۹۴۸.
- دهلوی، امیرخسرو، مفتاح الفتوح، علی گده: شعبه تاریخ موسلم یونیورسٹی، ۱۳۳۳/۱۹۵۴.
- رضوی، سیداطهرعباس (۱۳۷۶). شیعه درهند، ترجمه واحدترجمه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- سبحانی، توفیق ه، نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران: شورای گسترش زبان و ادب فارسی، ۱۳۷۷ شیرازی، سعید، سیاست‌های سلاطین دهلی در قبال پیروان ادیان و مذاهب، پایان نامه کارشناسی ارشد، راهنما: محسن معصومی، مشاور: جمشید نوروزی، دانشگاه تهران، دی ۱۳۹۰.
- شیمل، آن ماری، «ظهور و دوام اسلام در هند»، ترجمه حسن الهوتی، کیهان اندیشه، خرداد و تیر ۱۳۶۸.
- ضیاء‌الدین برنی، تاریخ فیروزشاهی، چاپ سیداحمدخان، کلکته ۱۸۶۲؛
- عزیز احمد، تاریخ تفکر اسلامی در هند، مترجمان نقی لطفی و محمد جعفر یاحقی، تهران، کیهان، ۱۳۶۶.
- عصامی، عبدالملک، فتوح السلاطین، تصحیح یوشع، مدرّس، ۱۹۴۸.
- عقیف، شمس سراج، (۱۳۸۵)، تاریخ فیروزشاهی، تصحیح ولایت حسین، تهران: اساطیر.
- غلامحسین بن هدایت‌الله طباطبائی، سیرالمتأخرین، چاپ سنگی لکهنو ۱۳۱۴؛
- غوثی شطاری، محمد، گلزار ابرار، تصحیح محمد ذکی، پتنه، اورینتل پبلک لبریری، ۱۹۹۴/۱۳۷۳.
- فرشته، محمدقاسم استرآبادی، تاریخ فرشته، همراه با تصحیح و تعلیقات محمدرضا نصیری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۸.
- محدث دهلوی، عبدالحق، اخبارالآخ ار، تصحیح علیم اشرف، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳.

- محمدقاسم بن غلامعلی فرشته، تاریخ فرشته، چاپ محمدرضا نصیری، تهران ۱۳۸۷ ش ۲
- معصومی، محسن و شیرازی، سعید، «بررسی مناسبات بین سلاطین دهلی و خلفای عباسی»، مجله تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۳۹۲.
- میرخورد، محمد بن مبارک علوی کرمانی، سیرالاولیاء، الهور، موسسه انتشارات اسالمی، ۱۹۷۸.۵۱۳۹۸/
- نظامی، خلیق احمد، سلاطین دهلی کی مذهبی رجحانات، دهلی، اداره ادبیات دلی، ۱۹۸۱.
- هاشمی، حمید هلا شاه، احوال و آثار حضرت بهاء الدین زکریا مولتانی، الهور، زاهد بشیر پرنظر، ۲۰۰۰/۱۴۲۰.
- هروی، نظام الدین احمد، طبقات اکبری، کلکته، ایشاتک سوسائتی بنگال،.
- هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم (۱۳۷۸). تاریخ فرشته از آغاز تا بابر، تصحیح دکتر محمدرضا نصیری، جلد اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یحیی بن احمد سرهنندی، تاریخ مبارک شاهی، چاپ محمد هدایت حسین، کلکته ۱۹۳۱؛ -مصمصام الدوله شاهنوازخان، مآثر الامراء، کلکته ۱۸۹۱-۱۸۸۸.
- Anjum, T. (2005). *Chishtia Silsilah and the Delhi Sultanate: A study of their relationship during 13th and 14th centuries*. Islamabad: Department of History, Quaid-i-Azam University.
- Asher, C. B. (2008). *Architecture of Mughal India*. In C. B. Asher (Ed.), *The New Cambridge History of India, I:4*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Askari, Hasan. *Khusrau's Works as Sources of Social History*. In: *Memorial Volume Amir Khusrau*, New Delhi, 1975.
- Bloom, J. M. (2018). *The minaret*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burton-Page, J. (1991). Dihli. In B. Lewis, Ch. Pellat, & J. Schacht (Eds.), *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition, Vol. II). Leiden: E. J. Brill.
- Digby, S. (1990). The Sufi Shaykh and the Sultan: A conflict of claims to authority in medieval India. *Iran*, 28, [page numbers].
- Hambly, G., & Asher, C. B. (2011). Delhi Sultanate. In *Encyclopedia Iranica*.
- Hanfee, Abdul Aziz Ameer. *The Historian in Khusrau*. In: *Memorial Volume Amir Khusrau*, New Delhi, 1975.
- Hardy, P. *Historians of Medieval India: Studies in Indo-Muslim Historical Writing*. London, 1997.
- Ikram, S. M. (1995). *History of Muslim civilisation in India and Pakistan [93-1273/711-1856]: A political and cultural history*. Karachi: Royal Book Company.
- Lane-Poole, S. (1887). *The coins of sultans of Delhi in British Museum*. London: [Publisher not specified].
- Munshi, R. N. (1911). *The history of the Kutb Minar (Delhi)*. Bombay: [Publisher not specified].
- Nizami, K. A. (n.d.). *The life and times of Shaikh Nasiruddin Chirag-i-Delhi*. Delhi: Idarah-i-Adabiyat-i-Delhi.
- Rizvi, S. A. A. (1986). *A history of Sufism in India*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Roy, S. (1967). The Khalji dynasty. In R. C. Majumdar (Ed.), *The Delhi Sultanate* (pp.. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
- Taneja, A. (2003). *Sufi cults and the evolution of medieval Indian culture*. New Delhi: Northern Book Center.
- Thomas, E. (1981). *The chronicles of the Pathan kings of Delhi*. Amsterdam: [Publisher not specified].
- Wahid Mirza, Muhammad. *The Life and Works of Amir Khusrau*. Calcutta: Baptist Mission Press, 1935.
- Wheeler, J. T. (1975). *India under the Muslim rule: Political, historical and social integration*. Delhi: